

Vrije tijd in het Rome van de Keizertijd. Plebs en het feest.

I INLEIDING

Voor een bespreking van de vrije tijd in Rome in de keizertijd, waarbij het plebs en de feesten in het bijzonder met elkaar in verband gebracht worden, is het gewenst eerst een afbakening te maken.

Een beperking tot Rome is zinnig, gezien het feit dat de keizer verschil maakte in zijn beleid betreffende het geven van feesten tussen de steden in Italië en de provincies enerzijds, en Rome zelf anderzijds.

Hoewel 'de keizertijd' van Augustus (14 v. Chr.) tot Honorius (423 na Chr.) loopt, beslaat de term in dit geschrift de tijd van Augustus tot die van de Severische keizers (± 200). Deze periode kan men als een eenheid zien voor wat betreft het type keizer, zowel ten aanzien van zijn persoonlijke status als van de soort heerschappij die hij voerde. Opgemerkt dient dat sommige gebruikte bronnen uit een vroegere of latere periode stammen¹.

Hoewel het 'plebs' door ons meestal als één geheel wordt gezien, waren voor een Romein de plebejers alleen mannen met Romeins burgerrecht. Deze groep werd streng gescheiden geacht van andere inwoners van Rome², zoals bijvoorbeeld vreemdelingen en slaven. Ook werd de term 'plebs', naast 'populus' en 'vulgus', gebruikt als een grove aanduiding voor 'volk', zoals meer onze huidige gewoonte is. De interpretatie der bronnen wordt bij een dergelijk gebruik van 'volk' bemoeilijkt door de subtiele verschillen in de betekenis van deze drie woorden. Wij zijn geneigd ze in negatieve zin te vertalen als 'gepeupel', maar de antieke schrijvers zijn hierin niet rechtlijnig: 'populus' komt ook positief en 'vulgus' komt ook neutraal voor³. Bovendien is het goed te bedenken dat de (aristocratische) schrijvers bij een zodanig gebruik van de term 'volk', de echte armoedzaaiers en de eenvoudige arbeidende plebejers over één kam scheren.

Ieder kent in onze tijd in verband met het Romeinse volk de uitdrukking 'brood en spelen', velen zullen dus een minder of meer bewust idee hebben van een bevolking, welke van staatswege werd onderhouden en ook aangenaam beziggehouden. Wanneer dit beeld bestaat, bestaat - misschien zeer onbewust - het idee dat de plebejer niet of nauwelijks werkte. Het is opmerkelijk dat deze voorstelling van een luie, feest-

vierende, door de keizer verwende stadsbevolking zolang heeft voortbestaan.

Wij zullen bekijken in hoeverre dit idee in overeenstemming is met de werkelijkheid: werkte het plebs niet, nauwelijks, of wel en kunnen we in het laatste geval dan ook spreken van een bij hun levend begrip 'vrije tijd', in de moderne zin van: met regelmatige tussenpozen terugkerende tijd, die vrij is van werk dat bestemd is voor levensonderhoud.

Wat betreft de 'spelen' uit het bovengenoemde gezegde: deze vormen een onderdeel van door de Staat georganiseerde feesten. De uiteindelijke vraag is in hoeverre het plebs daadwerkelijk deelnam aan de feesten in Rome.

OVER FEESTEN

Het behandelen van een onderwerp als 'feesten' is voor een historicus een hachelijke zaak. Allereerst heeft de geschiedenis zich gewoontegetrouw meer met werk dan met ontspanning van de mensen beziggehouden. Zodra een feest een object van de historische studie dreigde te worden, werd het gerangschikt onder folklore of ethnologie, waarna de historicus zich ontheven voelde het feest als een sociaal verschijnsel te bestuderen⁴. Indien echter de historicus zich nu ook historisch gezien voor het feest gaat interesseren en het niet meer klakkeloos onder folklore wil rangschikken, komen er nieuwe vragen op. Is het fenomeen 'feest' wel geschikt voor historische studie? Valt 'het feest' te benoemen; historisch te interpreteren?⁵ Naast vele gevaren die de historicus hier bedreigen⁶, is het hem gelukt een onderscheid tussen verschillende soorten feesten te maken.

1. Als eerste zijn er de feesten die geregeld terugkeren en die met opzet zo regelmatig worden georganiseerd. Dergelijke feesten worden gehouden met een bepaald doel, namelijk een 'bewust geweten' te ontwikkelen. Zij willen een bepaald feit steeds opnieuw in herinnering roepen. Men kan zo bepaalde, gewenste gevoelens aanwakkeren en stimuleren. Een goed voorbeeld hiervan vormen feesten waarbij door middel van belangrijke 'grote' feiten uit de vaderlandse geschiedenis patriottisme gekweekt en in stand gehouden wordt. Het wordt voor sommige organisatoren van feesten een ware obsessie een zekere herinnering levend te houden.

2. Bij geregelde feesten bestaat ook de mogelijkheid dat de aanleiding van het feest uiteindelijk vergeten wordt en dat slechts de festiviteiten van het feest resteren: het feest wordt een louter plezierige

herhaling.

3. Een derde soort is dat feest dat deel uitmaakt van een systeem en in die hoedanigheid nieuwe, vaak politieke instituties vertegenwoordigt. In een dergelijke visie zijn feesten puur historie, namelijk volledig afhankelijk en deel uitmakend van een historische gebeurtenis: zij komen ermee op en sterven ermee uit. Dit zijn zuiver incidentele festiviteiten, tijdgebonden, zonder nasleep. Een goed voorbeeld vormen bepaalde feesten die gegeven werden tijdens en na de Franse revolutie.

In vele historische studies is slechts aandacht besteed aan de morele en politieke doeleinden die in de rationalisatie van de organisatoren tot uitdrukking kwamen. Derhalve heeft de ideologie, het vereiste doel dat de organisatoren achter het feest stelden, het in de geschriften gewonnen van de werkelijke feestsfeer. Aandacht voor de wijze van viering van het feest zelf is te vaak achterwege gebleven. De schijn wordt zo gewekt dat feesten slechts een politiek middel waren in handen van de organisatoren.

TOEPASSING OP ROME

In de keizertijd is het organiseren van feesten onderdeel van een staatsideologie. Alvast vooruitlopend op een facet dat even verderop uitgebreid aan de orde komt, de vrije tijd, is het typerend voor de Romeinse Staat dat zij niet alleen het openbaar leven maar ook de vrije tijd wil regelen, voor zover dat kan. Deze wens spruit voort uit de mening dat een door het volk ongeregeld doorgebrachte vrije tijd makkelijk een bedreiging kan vormen voor het gezag van de Staat. De Staat ziet het in juiste banen leiden van hartstochten -positieve en negatieve- als een bescherming voor de macht van de Romeinse Staat. Het idee was deze hartstochten te bevredigen op bepaalde, vastgestelde momenten gevuld met feestvreugde en festiviteiten. Het blijkt dat deze gecontroleerde, georganiseerde feesten de handhaving van orde en gezag in stand hielden en bevorderden⁷. De Staat wilde spontane uitingen vermijden. Deze organisatie van feesten was een politiek. Met deze materie hebben de historici zich wel beziggehouden.

Het regelmatig terugkerende feest, doelbewust georganiseerd om een herinnering levend te houden en een toekomstidee te ontwikkelen (zie punt 1), is een belangrijk sociaal-politiek mechanisme in handen van de Romeinse keizers. Zij probeerden door middel van een niet aflatende stroom van staatswege georganiseerde festiviteiten het Romeinse volk

onderling en aan zich te binden. Door zaken als militaire overwinningen en belangrijke feiten uit de vaderlandse geschiedenis te herdenken, door familiegebeurtenissen in het keizershuis met het volk te vieren en door dode keizers van staatswege te vereren na hun apotheose, stimuleerden ze een gevoel van eenheid onder het trotse onoverwinnelijke Romeinse volk⁸.

De gladiatoren-spektakels zijn een voorbeeld van het soort feest waarvan de aanleiding is vergeten en de viering zelf is gebleven (zie punt 2). De oorsprong van deze gladiatorenshows stamt van heel vroeg en ontwikkelde zich vanuit een begrafenisrite⁹. Het bloed van de te doden persoon moest de ziel van de begravenen laven en genoegdoening schenken. In het bijzonder speelde dit idee een rol in ceremonies waarbij het bloed van krijgsgevangenen werd geofferd aan de eigen gevallenen. Werd de te offeren persoon eerst gewoon geslacht, later gaf men meerdere slachtoffers een zwaard in de hand en liet ze elkaar afslachten. Vier eeuwen later zal echter geen enkele toeschouwer van gladiatoren zich meer de begrafenisrite herinneren , maar slechts genieten van het spektakel.

Als voorbeeld van eenmalige feesten (zie punt 3) kunnen de triomftochten worden gezien. Militaire overwinningen gaven de generaal recht op een glorieuze intocht in Rome, met de bijbehorende festiviteiten. In het geval van heel bijzondere overwinningen gingen ze weleens behoren tot de eerste categorie feesten: die welke regelmatig terugkeerden. Natuurlijk waren bijzondere gelegenheden als de opening van tempels en gebouwen en speciale gedenkdagen goede aanleidingen voor eenmalige feesten zoals bijvoorbeeld de opening van het Colosseum en het 1000-jarig bestaan van Rome.

De Romeinse feesten vertonen ook de sociaal-psychologische kenmerken van een feest zoals beschreven door Durkheim¹⁰. Het Romeinse volk maakte dankbaar gebruik van de unanieme collectiviteit, van het verdwijnen van de individuele verantwoordelijkheid, zodat het volk zich tijdens de feesten dingen permitteert die in normale omstandigheden ondenkbaar zouden zijn¹¹.

Wat betreft de rationalisatie door de historici van Romeinse feesten: in dit geval hebben ze zowel de ideologie van de organisatoren bestudeerd als aan de inhoud van de feesten en de uiterlijke kenmerken aandacht geschonken¹².

II COMMUNIS OPNIO

Wanneer we in het kader van dit geschrift een begrip als vrije tijd

willen bespreken, zullen we eerst moeten onderzoeken of er in de oudheid een scheiding tussen werk en niet-werk werd gemaakt en of zij, net als wij, dit zouden aanduiden als: werk en vrije tijd. Eerst onderzoeken we wat we te weten kunnen komen over het begrip 'werk'. Het oude en nog steeds hardnekkig de kop op stekend idee dat de stadsbevolking van Rome door de Staat werd verzorgd met brood en spelen, doet vermoeden dat deze bevolking niet behoefde te werken en dat ze over uitsluitend vrije tijd beschikte. Dit idee is gebaseerd op her en der verspreide opmerkingen van antieke schrijvers over het welbekende thema: 'panem et circenses'. (brood en spelen). Met deze uitdrukking wil Juvenalis¹³ het volk kenmerken als een massa leeglopers die zich achter een ieder aansluit die ze voorziet van brood en spelen. Tacitus is ook bekend om zijn neerbuigende opmerkingen over het volk in verband met 'frumentationes' (graanuitdelingen), 'congiaria' (uitdelingen van geld), 'circenses'¹⁴ (spelen). Nog een dergelijk voorbeeld levert Fronto¹⁵, die beweert dat het Romeinse volk in de tweede eeuw door middel van 'annona' (voedselvoorziening) en 'spectacula' (spelen) om de vinger gewonden kan worden. Nu is het niet verstandig deze en dergelijke opmerkingen al te letterlijk op te vatten.

Het is van groot belang te benadrukken dat de antieke schrijvers aristocraten waren; immers schrijven deden degenen die een opleiding hadden genoten en niet hoefden te werken om te leven. Het plebs schreef nooit, bij gebrek aan kennis en mogelijkheden. Aangezien de Romeinse aristocratie niet gehinderd werd door enig sociaal gevoel, is het aannemelijk dat hun meningen en opmerkingen over het plebs meestal uiterst eenzijdig en vaak niet rooskleurig zijn. Het is voor ons heel moeilijk hun beweringen over het 'volk' op de werkelijke waarde te schatten. Hun opmerkingen hebben er in elk geval toe bijgedragen dat er een beeld ontstond van een lui, verwend volk, door de staat onderhouden met gratis koren en gratis spelen waarmee het volk zijn vrije tijd doorbracht.

Om te weten of deze indruk terecht is, moeten we allereerst onderzoeken wat precies 'het brood' uit het gezegde inhield. Betekende dat brood een totale verzorging zodat het volk niet meer voor zich zelf behoefde te zorgen? Men is het erover eens dat de 'annona' een staatsorganisatie was, welke ervoor zorg droeg dat er in Rome altijd genoeg koren te koop was, zowel op de vrije markt (tegen betaling), als voor de uitdelingen. De meningen zijn echter niet zo eensgezind over de 'frumentationes', de gratis korenuitdelingen.

Dat 'frumentationes' door historici in eerste instantie als armenzorg werden beschouwd is niet te verwonderen. In onze moderne tijd zouden bij gratis uitdelingen de behoeftigen het eerst krijgen. Het is dus niet vreemd dat Mommsen¹⁶ dit denkt. Hij is ook niet de enige¹⁷. Het is echter een misverstand om te denken dat de korenuittelingen bedoeld waren om de armsten van de hongerdood te redden¹⁸. Men maakte in Rome geen probleem met betrekking tot armoede. Armoede was een gegeven waarover niemand zich het hoofd brak. Liefdadigheid en armenzorg waren onbekende begrippen, die pas door het christendom gepropageerd zouden worden¹⁹. Het is van groot belang te onderkennen dat een principe, in onze maatschappij niet meer weg te denken, in de Romeinse maatschappij absoluut niet bestond. Een gevolg van dit ontbreken van enig idee van armenzorg is dat de korenuittelingen niet bedoeld geweest kunnen zijn om de armen bij te staan. Zij waren een privilege van 150.000 mensen uit een stadsbevolking van één miljoen.²⁰ Hoe deze groep werd samengesteld hoeft hier niet besproken te worden, van belang is te bedenken dat elke ontvanger Romeins burger moest zijn. Dat wil dus zeggen dat alleen mannen in aanmerking kwamen en het sluit grote groepen van de stadsbevolking uit, waaronder ongetwijfeld veel echte armoedzaaiers. De gratis korenuittelingen werden gebruikt als politiek middel: eerst proberen de magistraten, later de keizers het volk met dit privilege voor zich te winnen. Wanneer Augustus de uitdelingen geheel wil afschaffen, ziet hij ervan af, niet omdat daardoor 150.000 mensen zouden verhongeren, maar omdat hij voorziet dat latere keizers het als politiek middel zullen blijven gebruiken²¹.

Zelfs de bevoorrechte groep van 150.000 zal echter aan brood alleen niet voldoende hebben gehad. De mannen zullen een gezin hebben gehad, dat ook gehuisvest en gevoed moest worden.

Aangetoond is niet alleen dat de gratis -graan- ontvangers een beperkte groep vormen, maar ook dat ze van graan alleen niet kunnen leven. We kunnen dus concluderen dat een groot gedeelte van de stadsbevolking helemaal niet werd 'verzorgd' door de staat, en dat degenen die wel enigszins werden verzorgd, daaraan niet genoeg hadden om in de behoeften van hun gezin te voorzien. Het lijkt dus gerechtvaardigd te stellen dat de oude communis opinio voor wat betreft het brood een verkeerde is en dat we derhalve moeten gaan onderzoeken hoe de Romeinse stadsbevolking in haar levensonderhoud voorzag.

III WERK

"The pampered Roman mob, showered with free bread and circuses"²² blijkt niet te bestaan. "this army of unemployed idlers did not exist"²³, zodat

aangenomen mag worden dat 'la plèbe romaine travaillait'²⁴.

Met deze terminologie hebben moderne historici hun nieuwe ideeën tegenover de oude gezet. Dat antieke schrijvers nauwelijks over het plebs schreven, heeft te maken met de overtuigingen en de interesses van de auteurs; het gevolg is dat zij ons een zeer eenzijdige informatie over het plebs verschaffen. Tacitus bijvoorbeeld beschrijft wat hem als aristocratisch geschiedschrijver aan het hart gaat, i.c. al wat hij mist in een keizerlijk Rome vanuit een visie vol heimwee naar de republiek. Het zou bijzonder naïef zijn te concluderen uit het feit dat we er niets over lezen, dat het plebs niet werkte²⁵. Zoals Brunt opmerkt: 'that notorious idle mob of layabouts sponging off the State is little more than a figment of middle-class prejudice, ancient and modern alike'²⁶.

En als aardige illustratie dat het volk toch echt gewerkt moet hebben: 'ne plebs frumentationum causa frequentius ab negotiis avocaretur'²⁷ (opdat het volk niet te vaak vanwege de korenuittelingen van zijn bezigheden zou worden weggeroepen) wil Augustus de korenuittelingen liever eens in de vier maanden dan eens in de maand organiseren.

Nu is een vermoeden dat het Romeinse plebs moest werken voor de kost gemakkelijker te uiten dan te bewijzen. Een stevige noot is hierover al gekraakt door P.A. Brunt en L. Casson²⁸. Brunt beweert dat het ongeschoolde plebs met stukwerk als los arbeider een inkomen kon verdienen en Casson is van mening dat voor een dergelijk werk slaven werden gebruikt. Brunt zet de polemiekt voort aan de hand van een passage in Suetonius (Vesp.18)²⁹. Brunts' bewijsvoering is een negatieve: aangezien er nauwelijks bewijzen zijn te vinden voor het feit dat plebejers met stukwerk als laden en lossen en met bouwvakarbeid de kost verdienden, geeft hij toe dat we genoodzaakt zijn uit de grote stilte omtrent dit onderwerp onze gegevens te putten. Hij benadrukt de mening dat in dit geval het ex silentio-bewijs niet opgaat: uit het gegeven dat over vrije arbeid in Rome niets bekend is, valt niet te concluderen dat daar ook geen sprake van was. Immers, dat de aristocraten daar niet over schreven, zagen we al, en ook de plebejers zelf schreven er niet over omdat ze daar eenvoudigweg de kennis en de mogelijkheid niet toe hadden. Bovendien kan in dit geval de epigrafiek niet te hulp komen, aangezien het bekostigen van een grafsteen met inscriptie -bijna het enige contactmiddel dat we hebben met een gedeelte der Romeinse bevolking, zoals soldaten, winkeliers, handelaren, nijverheidsmensen etc.- voor de eenvoudige plebejer boven zijn middelen lag. Slechts welvarende winkeliers of handwerkslieden als goudsmiden of juweliers zijn vereeuwigd, daarnaast de leden der 'collegia' en vele vrijgelatenen, zoals we verderop

zullen zien.

'Handtekeningen' van ambachtsleiden op hun produkten van aardewerk of lood zijn sporadisch gevonden, maar dit geeft geen volledig beeld.

Uitgaande van het bovenstaande gaat Brunt op onderzoek vanuit een zekerheid en een vermoeden: de zekerheid dat er vraag naar ongeschoolde arbeid in Rome moet zijn geweest, waaraan niet door slaven maar door vrije arbeiders werd voldaan; het vermoeden dat de keizers openbare projecten organiseerden om het volk aan werk te helpen.

Over de organisatie van de openbare werken van Rome weten we bijzonder weinig. Wel is bekend dat er tijdens de keizertijd een zeer ambitieus bouwprogramma bestond. Maar terwijl we naar aanleiding van Frontinus' uitleg over het onderhoud aan aquaducten ³⁰ vermoeden dat alle 'curatores aquarum' en 'viarum' (van de wegen) e.d. gebruik maakten van slaven en veroordeelden om waterwegen en straatwegen te onderhouden en te herstellen, weten we niet hoe de nieuwbouw was georganiseerd, we vermoeden echter dat hiervoor vrije arbeid werd gebruikt.

Het is bekend dat bij grote bouwprojecten, zoals die in de eerste twee eeuwen veelvuldig voorkwamen, meerdere aannemers -'redemptores'- werden aangetrokken, die elk een gedeelte van het totale project uitvoerden. Het Colosseum is bijvoorbeeld op een dergelijke manier gebouwd. Deze aannemers zullen zowel voor de verwerving van arbeiders als voor de eigenlijke uitvoering verantwoordelijk zijn geweest. In een pre-industriële maatschappij moet er een geweldig grote vraag zijn geweest naar ongeschoolde arbeid, naar pure spieren en puur zweet. Aan de vraag naar vakmensen werd voldaan door mensen met een speciale opleiding, waaronder vrijgelatenen, zoals we verderop nog zullen zien.

Naast het bouwwerk was er ook veel stukwerk als laden en lossen in de havens. Bij het binnenkomen en uitvaren der vrachtschepen moesten enorme hoeveelheden goederen verplaatst worden. Daarna volgde het vervoer van deze producten naar de handelaren in de steden.

Ook in de mijnen kon gewerkt worden. De mijnen waren eigendom van de keizer en werden gedeeltelijk door zijn 'procuratores' geëxploiteerd, gedeeltelijk ook verhuurd aan particulieren.

Voor dit soort ongeschoolde arbeid werden volgens Brunt geen slaven gebruikt. Het onderhouden van grote hoeveelheden slaven zou zeer kostbaar worden, indien dezen niet het hele jaar door hun eigen kost terugverdienden. Het genoemde soort arbeid komt onregelmatig voor: soms werd er nauwelijks gebouwd (tijdens Tiberius), soms was er in de haven niets te doen en viel er niets te vervopen. een groep slaven dan toch te moeten onderhouden zou een zeer oneconomische onderneming zijn. Eigena-

ren van grootverhuurbedrijven in slaven zijn niet bekend. Op grond hiervan gelooft Brunt dat slaven niet geschikt waren om voor dit soort werk te worden ingezet.

Nu hebben we gezien dat het volk de kost moest verdienen, ook het plebs 'frumentaria'. Het aanbod van vrije arbeiders zal dus zeer groot geweest zijn. Naast de handwerk- en nijverheidslieden zal dit aanbod voornamelijk ongeschoold zijn geweest. De menigten plattelanders die in Rome hun geluk gingen beproeven zullen het aanbod nog vergroot hebben. Het lijkt dus een logische gevolgtrekking te veronderstellen dat deze vrije arbeiders aan de grote vraag naar ongeschoolde arbeid voldeden. Wat voor Brunt een zekerheid was lijkt inderdaad te kloppen.

Nu kunnen we het vermoeden van Brunt nader gaan bekijken. Het is bekend dat de keizers graag in goede verstandhouding met het volk leefden³¹. Een manier om deze verstandhouding te bewerkstelligen zal zijn geweest te zorgen dat het volk gelegenheid had de kost te verdienen. Wat is er logischer voor de keizer dan een gedeelte van de grote rijkdom die Rome bezat te vergroten en anderzijds het volk aan de slag te houden? Welnu, de keizers hebben gebouwd, veel en groots. De eerder in een noot genoemde anekdote is hier ook op zijn plaats³². Suetonius beschrijft hierin hoe keizer Vespasianus een idee waardoor arbeiders bespaard konden worden van de hand wijst, om het volk gelegenheid te geven een inkomen te verdienen. Ook het vermoeden van Brunt lijkt dus zeer gegrond te zijn.

Dat we niets terugvinden in de officiële of zelfs maar officieuze documenten wat lijkt op de term 'werkverschaffing' komt ten dele doordat men als reden voor deze projecten graag de 'maiestas imperii' (de hoogte van het keizerlijk gezag) opgaf; bovendien zal de keizer de hoogste klassen niet hebben willen uitdagen door een term als werkverschaffing te gebruiken, welke in hun ogen blijk geeft van een ongezond grote bezorgdheid voor de lagere klassen³³. De keizer slaat zo twee vliegen in een klap: de grandeur van Rome wordt vergroot en het volk is aan het werk en tevreden. Een gevolg is overigens dat er weer geen geschreven bewijs is voor de (ongeschoolde) arbeid der plebejers.

Het idee³⁴ dat plebejers hun arbeid ook in het gedifferentieerde aanbod van werkzaamheden van zeer luxe huishoudens konden vinden, lijkt fout. Op dit gebied hadden de slaven een monopolie. In sommige gevallen kregen de slaven een uitstekende opleiding van hun meester, waardoor we ze vaak terugzien als gedegen vakmensen op allerlei terrein: artsen, architecten, advocaten, artiesten etc.

Het gebeurde dikwijls dat meesters zulke slaven vrijlieten³⁵. Ik heb al opgemerkt dat zij zich ook vaak een grafsteen met inscriptie konden ver-

oorloven, in tegenstelling tot de vrije arbeiders.

Een aanwijzing temeer voor het feit dat het plebs in staat moet zijn geweest een inkomen te verdienen, is het vertrouwen dat men blijkbaar had in de solvabiliteit van de vrije werkmán. Brunt denkt dat af te lezen uit het gegeven dat in huur-contracten van woongelegenheid werd bepaald dat pas na afloop van de huurtijd de huur werd betaald. Ook Frier, die dit gegeven onderzocht heeft³⁶, gelooft dat de huur na afloop werd betaald, wat zowel gebaseerd was op economische achtergrond van de plebejer, als op zijn eerlijkheid.

Het besproken soort werk werd gehuurd door middel van een overeenkomst, die, zoals gebruikelijk in de westelijke Romeinse wereld, niet schriftelijk werd vastgelegd: 'locatio conductio'. De huurder huurde de arbeider per dag, men was een dagloner en men bleef een dagloner - 'operarius' - ook al werd men voor 1000 'operae' (werken) gehuurd. Uit de processen aangaande arbeidsovereenkomsten in de wetboeken (Digesta en Codex Theodosianus) kunnen we talrijke gegevens putten.

Processen vinden we voornamelijk in verband met 'liberti' (vrijgelatenen) en 'servi' (slaven). In het geval van de vrijgelatene, die vaak als afbetaling voor zijn bevrijding nog diensten voor zijn ex-meester verrichtte, was de meester al gauw geneigd te veel van de grote capaciteiten van de ex-slaaf te verlangen. Voor een vrijgelatene was het in zo'n geval de moeite waard te gaan procederen: hij was bij de wet redelijk goed beschermd tegen dit soort misbruik en beschikte meestal over de nodige middelen. In het geval van slaven, die door hun meester als dagloners werden verhuurd, loonde het voor de meester de moeite bij misbruik een proces te beginnen. Grote afwezigen bij de gevonden processen over arbeidsovereenkomsten zijn de vrije arbeiders: dezen hadden immers het geld en de gelegenheid niet te gaan procederen, bovendien gold in dit geval eenvoudigweg: bij wat voor moeilijkheden ook, werden zij ontslagen, een proces hoefde daar niet aan te pas te komen.

Na een beschouwing van alle genoemde punten zal het duidelijk zijn dat het ex silentio-bewijs hier inderdaad niet opgaat. Steeds valt het op dat juist met betrekking tot de vrije arbeid er geen gegevens over zijn. Brunt's bewijsvoering, hoewel een negatieve, en hoewel het een veronderstelling blijft, heeft ons tot heel geloofwaardige conclusies geleid.

Rest ons nog een controverse te noemen die bestaat over de hoeveelheid tijd die men per dag aan zijn werk besteedde. Wederom zijn er nauwelijks gegevens over het ongeschoolde werk en is de controverse toegespitst op handwerklieden, winkeliers, café-eigenaren, leraren,

kappers en dergelijke beroepen.

Jerome Carcopino³⁷ beweert dat dergelijke beroepen -men begon vroeg met werken, namelijk vanaf het eerste uur i.h.a., dat is bij het aanbrenken van de dag³⁸ - tot de siësta werden uitgeoefend.

De middag zou men na de siësta besteden aan oefening, bad en maaltijd. Hij baseert zich hierbij op een stuk van Martialis³⁹:

'in quintam varios extendit Roma labores
sexta quies lassiss, septima finis erit...'
(Rome breidt z'n werk uit tot het 5e uur,
rust in het zesde en het zevende is het einde).

Latere historici zijn dit nader gaan onderzoeken. Karl Nicolai⁴⁰ bestrijdt de opvatting van Carcopino: het door Carcopino bedoelde stuk van Martialis is geschreven over een gegoede Romein die niet werkt. Hij is van mening dat Martialis juist klaagt over het constante lawaai in Rome: het geschreeuw van de schoolmeesters op straat, de handwerklieden in hun winkels en de marktleden en verkopers die herrie maken, de bakkers in de vroege ochtend en de karren op straat in de nacht.....Het ziet ernaar uit dat men na de siësta gewoon weer aan het werk ging, tot het donker werd. Weinigen zullen zich de luxe van de vrije middag hebben kunnen veroorloven⁴¹: 'nec cogitandi, Sparse, nec quiescendi in urbe locus est pauperi. Negant vitam ludi magistri mane, pistorum nocte, aerariorum marculi die toto...' (Want, Sparsus, in de stad is geen plaats voor de armen om te rusten, noch om na te denken. Overdag maken de speelmeesters het leven onmogelijk, 's nachts de bakkers en de gehele dag de geldwisselaars)

Balsdon⁴² bevestigt de mening van Nicolai.

IV NIET WERK

Nu we hebben gezien dat het Romeinse volk werkte, kunnen we aannemen dat het ook een onderscheid hanteert tussen tijd om te werken en tijd om niet te werken. De vraag rijst of hun begrip 'niet-werk' overeenkomt met ons begrip 'vrije tijd'.

Vrije tijd is voor ons een tijdsspanne, die met regelmatige tussenpozen terugkeert na een periode van werk. Werk is hierin opgevat als het werk dat gedaan moet worden om in het levensonderhoud te voorzien. Vrije tijd is voor ons enerzijds verbonden aan werk (de vrije tijd van een werkloze of gepensioneerde noemen we geen vrije tijd meer), anderzijds

is het gescheiden van de arbeidstijd.

Werk is in onze ogen nog steeds een plicht en daar hoort vrije tijd bij als recht: 'daar heeft men recht op'. We hebben ons in de loop der tijd veel moeite gegeven deze vrije tijd zo lang mogelijk te doen duren en zijn er zelfs in geslaagd een groot gedeelte ervan -weekends en vakantie- uitbetaald te krijgen.

Een voor ons onlosmakelijk aan de vrije tijd verbonden recht is deze individueel te kunnen besteden. Er is in onze maatschappij dan ook een vrije-tijds-commercie ontstaan, voortgekomen uit de privé-vraag naar voorzieningen en goederen, waarmee wij onze vrije tijd wensen te vullen.

Of de antieke Romein de tijd dat hij niet werkte, beschouwde als vrije tijd in onze zin, is nauwelijks meer na te gaan. Wij kunnen slechts gissen naar zijn ideeën erover aan de hand van wat wij over zijn werktijden en vermaken weten. We zagen al dat de arbeidslieden s'ochtends heel vroeg begonnen met werken, tussen de middag een siesta hielden en daarna weer naar het werk trokken tot het donker werd⁴³. Hetzelfde mogen we verwachten van de ongeschoolde arbeiders. Wat zij een weekend noemen, kende de Romein niet. Wel hadden ze elke achtste dag de 'Nundiae': dagen waarop men naar de markt ging waar de boeren hun waar te koop aan boden, waarop de 'lagere school' kinderen vrij gaven vanwege het lawaai op de markt⁴⁴ en men het derhalve wel wat rustiger aandeed.

Van een principe van afgepaste vrije tijd: zoveel tijd werk, zoveel tijd vrij, was mijns inziens in Rome geen sprake. Op de feesten waarover wij komen te spreken, waren de mensen over het algemeen wel 'vrij', maar deze dagen waren vrij ten gevolge van een feest en vormden dus geen onderdeel van een in principe afgepaste vrije tijd. Meest kenmerkend is dus dat er wel een 'vrije tijd' bestond, maar niet als 'recht' behorend bij het werk en ook niet als vaste onderbreking van de werkdagen. Het woord 'feriae' duidt dan ook een vrije dag in verband met een feest aan en staat niet voor ons begrip vrije tijd. De feesten en Spelen maakten geen deel uit van de vrije tijd van de Romein: de vrije tijd van de Romein bestond uit feestdagen en Spelen. Een bijkomend kenmerk van deze vrije tijd van de Romein is dat deze niet voor privé-besteding bedoeld was, maar zoveel mogelijk door de Staat werd ingevuld.

V SOORTEN DAGEN EN SOORTEN FEESTEN

Wanneer we over de Romeinse feestdagen komen te spreken, moeten we eerst een idee zien te krijgen van de indeling die bestond in de verschillende soorten dagen in de Romeinse kalender. We zullen ons beper-

ken tot diegene die van belang zijn voor dit onderwerp.

Er bestond een verdeling in dagen bestemd voor goden en dagen bestemd voor mensen, te weten 'dies nefasti' en 'dies fasti'. De 'dies fasti' zijn de dagen waarop het geoorloofd is de burgerlijke zaken af te handelen, dat wil zeggen dat het dagen zijn die bestemd zijn voor de mensen, dagen waarop gewerkt mocht worden en waarop recht gesproken mocht worden. De 'dies nefasti' daarentegen zijn de dagen die voor de goden bestemd zijn en waarop het afhandelen van profane zaken oneerbiedig is⁴⁵.

Onderdeel van de 'dies nefasti' zijn de 'feriae'. In oorsprong zijn de 'feriae' feestdagen ter ere van de goden. Deze feesten werden, naast de offers der priesters, daadwerkelijk door het volk gevierd met allerlei festiviteiten en symbolische gebruiken, zoals verkleden en dansen⁴⁶. Met dit 'ferias observare' waren twee begrippen verbonden: 'opus facere' (het verrichten van arbeid) was niet geoorloofd en 'ludere' (zie beneden) was zeer gewenst. Men mocht niet werken voor zijn levensonderhoud, omdat bezig zijn met profane zaken een belediging was voor de goden aan wie de dag was gewijd⁴⁷. Het 'ludere', het plezier maken en vrolijke, nutteloze dingen doen, was daarentegen aan de goden welgevallig⁴⁸.

Er bestonden drie soorten 'feriae': 'feriae publicae'
'feriae privatae'
'ludi'

De zojuist besproken 'feriae' zijn 'feriae publicae'. De 'feriae privatae' werden in tegenstelling tot de 'publicae' niet voor het volk als geheel georganiseerd, en vallen buiten de doelstelling van dit betoog.

De 'ludi' -de Spelen- waren van origine verschillend van de 'feriae'. In de republiek ontstond de gewoonte bij bijzondere aanleidingen als het begin van een oorlog of bij een overwinning, de goden, in het bijzonder Jupiter, speciale spelen te wijden ('ludi magni, grote spelen, ludi votivi, spelen die beloofd worden, bijvoorbeeld bij overwinningen.) De spelen zijn anders van aard dan de oude sacrale en sacerdotale festiviteiten: de oude 'feriae' werden door priesters georganiseerd⁵¹ en dragen een nauwelijks sacraal karakter. Alle Spelen-dagen zijn echter wel 'dies nefasti', net als de 'feriae'. De 'ludi' worden uiteindelijk zo populair, dat de magistraten het de moeite waard vinden om naast het door de Staat toegekende bedrag, in eigen buidel te tasten en geld bij te leggen om de spelen zo mooi mogelijk te maken. De populariteit van de 'ludi' is zo groot dat magistraten en later keizers, de Spelen als middel gaan gebruiken om politieke winsten te behalen⁵². In de keizertijd gaan langzamerhand 'feriae' en 'ludi' samen. Zowel oude als nieuw ingestelde 'feriae' worden dan gebruikt om 'ludi' te geven. Zo ontstaat

uiteindelijk een symbiose van de twee.

De 'munera' vormen in het rijtje feesten een apart onderdeel. Het zijn gladiatorenshows en/of dierenjachten. Zij zijn geen deel van de regelmatige Spelen, maar worden als buitengewone feesten beschouwd. Het organiseren ervan is normaal gesproken géén taak voor magistraten of priesters, maar in Rome alleenrecht van de keizer⁵³.

VI FEESTEN: ENIGE GETALLEN

Het aantal dagen dat in de loop van een jaar met feesten was gevuld, is voor geen enkel tijdstip precies te bepalen. Naast de buitengewone feestdagen, waarvan het aantal helemaal niet te schatten is, is er ook het aantal geregelde feesten aan schommelingen onderhevig. De kalenders die we over hebben geven dus geen onveranderlijk vaste indeling van feestdagen weer, maar een tijdgebonden indruk⁵⁴.

Aan het eind van de republiek (27 b.c.) en aan het eind van de tweede eeuw waren er ongeveer 230 dagen 'fasti' en ongeveer 110 dagen 'nefasti'. 'Nefasti' zijn alle feestdagen waarop in principe staat noch volk werkte⁵⁵.

Aan de hand van hier niet opgenomen tabellen betreffende aantallen 'feriae' en 'ludi' in de republiek, de Julisch-claudische tijd en de vierde eeuw is een samenvattende tabel samengesteld, die het verloop weer geeft van de aantallen 'feriae' en 'ludi'⁵⁶.

<u>Republiek:</u>	<u>aantal</u>	<u>dagen</u>
feriae	64	62
ludi	7	58
<u>Julisch-Claud:</u>		
feriae	36	36
ludi	15	83
<u>4e eeuw:</u>		
feriae	42	45
ludi	83	168

Opgemerkt dient te worden dat het aantal 'feriae' uit de Julisch-claudische tijd willekeurig is. Het ontstaan en weer verdwijnen van 'feriae' volgde elkaar toen zeer snel op⁵⁷.

Het aantal 'feriae' lijkt in de vierde eeuw ten opzichte van de republiek behoorlijk geslonken te zijn, toen had echter al dikwijls de samensmel-

ting van 'feriae' en 'ludi' plaatsgevonden, zodat veel van de oude 'feriae' zijn verdwenen in de 'ludi'.

Het is duidelijk dat de toename in het aantal Spelen, die vele 'feriae' opslokten, en alle 'nefasti' waren, een niet te stuiten ontwikkeling was. Ondanks incidentele pogingen van keizers als Tiberius, Claudius, Nerva, die het aantal feestdagen verminderden met het doel de verhouding 'fasti-nefasti' weer enigszins in het redelijke te brengen⁵⁸, was het nettore-sultaat na twee eeuwen keizers een bijna onophoudelijke stroom Spelen. Na Marcus Aurelius' poging het aantal feestdagen op 135 vast te leggen, is bovengenoemde ontwikkeling doorgegaan en is het aantal in 354 toch weer gegroeid: 168 feestdagen.

De 'munera', de feestdagen in Rome die op willekeurige data werden gegeven, al naar gelang daar aanleiding toe bestond, zijn qua aantallen nauwelijks na te zoeken. Ook al weten we heel weinig zeker over de aantallen, uit de geweldige hoeveelheid literaire- en epigrafische gegevens aangaande gladiatoren en wilde-beesten-jagers, valt af te lezen dat veel mensen ermee vertrouwd waren. Twee bekende voorbeelden geven ons een indruk van aantallen en omvang van dergelijke spektakels: de opening van het Colosseum en de overwinning van Trajanus op de Daciërs. Beide feiten zijn gevierd met een eindeloze stroom gladiatoren en wilde beesten met hun jagers⁵⁹.

Buiten de van oorsprong Romeinse Spelen, waren er in Rome ook de Griekse Spelen. We zien deze Spelen zelden op de kalenders, omdat ze maar eens in de vier of vijf jaar werden gevierd. Ze zijn nauwelijks van invloed op het gemiddeld aantal feesten per jaar, zoals wij hier onderzoeken. Daarnaast waren er nog de feesten die aan buitenlandse goden waren gewijd. In later eeuwen gebeurde het weleens dat deze feesten met Spelen werden gevierd. Dit ligt echter buiten onze periode.

VII INHOUD DER FEESTEN

FERIAE

In het algemeen hadden de oudste 'feriae' tot doel de genade van de goden voor de gehele bevolking af te smeken, deze feestdagen werden door de Romeinse bevolking bijgewoond en ieder had er zijn deel aan⁶⁰. Naast deze 'feriae' waren er feestdagen waarop de priesters de rituele handelingen verrichtten en de offers plengden en de aanwezigheid van het volk niet vereist was. Wel waren dit vrije dagen -'feriae'-, dus de mensen konden erbij aanwezig zijn, zij het dat deze aanwezigheid passief bleef⁶¹. Ondanks een grote verscheidenheid in festiviteiten, trof men

bij de meeste feesten toch wel zaken als eten, drinken, dansen, spelen, vrijen, offers plengen, kadootjes en dergelijke aan.

LUDI

Er waren 'ludi scaenici' en 'ludi circenses'. De theaterspelen (ludi scaenici) bestonden uit mime en pantomime. De acteurs konden een buitengewoon grote populariteit krijgen. De zinnen werden tijdens deze Spelen vaak hoog opgedreven, wat weleens tot excessen leidde⁶².

De 'ludi circenses' -de wagenraces- werden in een circus gehouden. Al van oudsher waren deze races bijzonder populair. De keizers organiseerden deze Spelen uitgebreid en hebben de supervisie over de verschillende 'factiones'. Een dergelijk massaal-geliefd fenomeen wilden ze het liefst in eigen hand houden⁶³.

MUNERA

'Munera' bestonden uit gladiatoren-shows en wildebeestenjachten. Zij vonden i.h.a. plaats in de arena, het amfitheater. Deze spektakels waren bijzonder geliefd en werden door de keizers dan ook veelvuldig gebruikt. De gladiatoren waren misdadigers die eenvoudig werden afgeslacht tot vermaak van het publiek of nog niet ter dood veroordeelden, die een opleiding aan een gladiatorenschool hadden gevolgd. Men streed met verschillende soorten wapens tegen elkaar, meestal op leven en dood. De wilde-dieren-jachten werden vaak met gladiatorenshows gecombineerd. De jagers-venatores- kregen eveneens een opleiding en werkten met net, speer en zwaard⁶⁴.

VIII FEESTEN IN DE PRAKTIJK

We hebben gezien dat een groot aantal dagen per jaar gold als feestdagen. Gezien het feit dat er voor een gedeelte der feesten geen aantallen gegeven konden worden, moeten we ons beperken tot schattingen, wanneer we de verhouding feestdagen-werkdagen willen geven. De schattingen belopen van 1 op 1⁶⁵ tot 1 op 3⁶⁶. Hier niet opgenomen zijn drie tabellen die een beeld geven van de ontwikkeling van alle 'feriae' en 'ludi' vanaf de republiek, via de julisch-Claudische tijd tot in de vierde eeuw⁶⁷. Naar aanleiding van die gegevens komt mijn eigen schatting op 1 op 3⁶⁸. Dit betekent een geweldig aantal dagen waarop niet gewerkt mocht worden. Als we ons de toestand proberen in te denken, dat men zich strikt aan dit voorschrift zou houden, rijst de vraag hoe een stad van ongeveer één miljoen inwoners draaiende gehouden kon worden.

Er moet immers -zeker in een pré-industriële stad- een groot aantal werkzaamheden dagelijks gedaan worden. Naast dergelijke noodzakelijke bezigheden die door de arbeidende bevolking gedaan werden, konden bepaalde zaken die door de Staat geregeld moesten worden ook niet te vaak worden uitgesteld, als men het openbare en politieke leven niet wilde lam leggen. Het verbod op rechtspraak op alle 'dies nefasti' kon zelfs gevaarlijke vormen aannemen. Het is duidelijk dat de noodzaak om arbeid te verrichten op privé- en openbaar terrein in botsing kwam met de hoeveelheid vrije dagen. Een gevolg van deze tegenstrijdigheid was dat men met het begrip 'feriae' de hand moest lichten⁶⁹.

FERIAE-dagen

Cato, Vergilius en Columella maken ons duidelijk dat er al vrij vroeg in de praktijk inderdaad op 'feriae' gewerkt wordt⁷⁰. Algemeen gesteld komt het erop neer dat de geoorloofde arbeid dat soort werk is, waarvan het achterwege laten schadelijk is: 'quae omissa nocent'⁷¹. Van groot belang is ook dat er geen nieuwe arbeid mag worden begonnen: 'sine institutione operis novi'⁷². Verder is de arbeid toegetaan die nodig is om de godencultus te kunnen uitvoeren: 'quae ad honorum deorum pertinent'.

Het ligt in de lijn der verwachting dat in de loop der tijd allengs meer met de voorschriften de hand werd gelicht en bovendien dat dit in de stad nog meer gebeurde dan elders. Het 'sine institutione novi operis' wordt steeds ruimer opgevat en eigenlijk is het grootste deel der huishoudelijke werkzaamheden in de praktijk toegestaan⁷³. Om nu het naast elkaar laten bestaan van traditionele theorie en noodzakelijke praktijk mogelijk te maken, had men een aardige 'modus vivendi' gevonden. De priesters -bezig met de rituelen van de 'feriae'-werden op hun weg door de stad voorafgegaan door herauten die de mensen waarschuwden dat de priesters naderden, zodat deze in elk geval niet hoefden te zien dat er mensen aan het werk waren. Het gebruik van herauten wijst erop dat de mensen inderdaad werkten, wat aangeeft dat men het zich nauwelijks kon veroorloven op alle 'feriae' niet te werken. Ook de Staat kon zich in de praktijk niet meer aan de kalender houden. Men was gedwongen vergeten feestdagen uiteindelijk toch voor staatszaken te gebruiken; staatsgevaarlijke misdaden moesten bijvoorbeeld altijd behandeld kunnen worden.

Een mooie illustratie van dit alles zijn de Romeinse commentaren op de Joodse sabbath. Wat de Joden op deze dag volstreekte rust nemen, vinden de Romeinen zeer laagbaar⁷⁴. Seneca verwijt de Joden een zevende

deel van hun leven te vergooien. Een dergelijk soort van vrije tijd beschouwde men als luiheid⁷⁵. Dit bewijst dat de Romeinen uit de keizertijd niet meer alle 'feriae' als een werkelijke vrije dag beschouwden⁷⁶. Dit staat in tegenstelling tot wat we bij de oude 'feriae' opmerkten: dat deze in woord en daad gevierd werden. Het is duidelijk dat de term 'feriae' gaandeweg steeds minder de oorspronkelijke sacraal-gerechtigheids-juridische betekenis heeft behouden. De uiteindelijke betekenis wordt zelfs eenvoudig 'schoolvakantie' of 'tijd waarop geen recht gesproken wordt'⁷⁷.

SPELENDAGEN

In hoeverre hadden de plebejers deel aan de Spelen? Er waren in Rome 3 theaters, dat van Marcellus (10-11.000 plaatsen), dat van Baltus (6-7.000 plaatsen) en dat van Pompejus ($\pm$ 10.000 plaatsen). Dat wil zeggen dat er 28.000 mensen in de theaters zaten als ze alle drie tegelijk bezet waren. We weten echter niet of er 'ludi scaenici' in de drie theaters tegelijk opgevoerd werden⁷⁸. Het Colosseum (amphitheater) kon 55.000 mensen bevatten. Het circus Maximus spande de kroon met een kwart miljoen: 250.000 zitplaatsen. Bij een totale bezetting van alle plaatsen in alle theaters en het circus komen we op een totaal van een kleine 350.000 mensen die tegelijk van de Spelen konden genieten. Nu is 350.000 lang niet de gehele bevolking van Rome en was het dus eenvoudig onmogelijk dat het hele volk, of zelfs maar het grootste gedeelte van het volk tegelijk bij de Spelen zat. Belangrijker is misschien wel dat er nooit op 1 dag tegelijk 'ludi scaenici', 'ludi circenses' en 'munera' werden gegeven. Een enkele keer werden er weleens theater- en circusspelen samengevoegd⁷⁹, wat wil zeggen dat men ten hoogste op een getal van 280.000 mensen tegelijk bij de Spelen uitkomt.

Het effect van de Spelen zal dus niet zo alomheersend in de stad waarneembaar zijn geweest, als weleens vermoed wordt. In het geval van de theaterspelen zal er nauwelijks iets van gemerkt zijn, bij circusspelen zal er ongetwijfeld een zekere invloed merkbaar zijn geweest in de stad. Het is echter niet waarschijnlijk dat de hele stad ontwricht was wanneer er Spelen plaatsvonden.

KONKLUSIES

Wanneer we nu de gevonden gegevens combineren, kunnen we proberen een aannemelijke veronderstelling te maken.

We weten dat er vele dagen in het jaar bestemd waren voor 'feriae'

en 'ludi'. Op deze dagen mocht niet gewerkt worden en waren er vaak Spelen in de stad georganiseerd. We nemen aan dat het volk moest werken voor de kost. Het moet in de praktijk voor een plebejer onmogelijk zijn geweest alle 'feriae' in acht te nemen zonder in de problemen met zijn werk te komen. Bekend is dat uit noodzaak de hand werd gelicht met de 'dies nefasti' moraal. Op de Spelen had een ieder gratis toegang. Uit het aantal zitplaatsen in de theaters en het circus, maken we op dat slechts een gedeelte van de bevolking per dag bij de Spelen aanwezig kon zijn.

We hebben aangenomen dat de plebejers in Rome elke dag werkten. Op de 'feriae' werkten ze ook, ervoor zorg dragend geen nieuwe bezigheden te beginnen en uit het zicht van de priesters te blijven. Evenzo: wanneer er Spelen in de stad waren zullen plebejers niet elke dag naar theater en circus hebben kunnen gaan. Waarschijnlijk zal elke plebejer bij elk feest afzonderlijk voor zichzelf hebben uitgemaakt of hij erbij aanwezig wilde zijn en of hij het zich kon veroorloven. Uit het grote aanbod feesten zal hij ongetwijfeld eerst die festiviteit hebben uitgezocht die hem het meest beviel.

Van de overige Spelen zal hij indien mogelijk ook gebruik hebben gemaakt. Bij de beslissing hierover zal zijn economische positie van groot belang zijn geweest: kon hij het zich veroorloven 1 dag of misschien meerdere dagen per week niet te werken? Ook zal soms de tijd van het jaar een overweging zijn geweest, of het vooruitzicht op een ander, belangrijker feest. Wanneer de keuze was gemaakt, is de volgende stap geweest op de bewuste dag te proberen een plaatsje in theater of circus te veroveren, iets waarvoor velen vroeg het bed zullen zijn uitgegaan.

Naarmate het aantal dagen Spelen groter was dat voor een feest werd georganiseerd, zullen meerdere mensen de kans gekregen hebben de Spelen bij te wonen.

Ik ben het met Baldson en Cameron eens⁸⁰ dat we niet de dagen dat er Spelen waren op moeten tellen en dan klakkeloos aannemen dat dit het aantal dagen vormt waarop de Romeinse bevolking vrij had en bij de Spelen zat. We moeten niet aannemen dat bij elke 'ludus' en elke 'munus' de plebejer als toeschouwer aanwezig was.

ANITA BOONEKAMP-van ITERSON

NOTEN:

- 1 Kalender van Plilocalus -4e eeuw.
Macrobius - 4e eeuw.
Cato - 1e eeuw v. Chr.
Cicero - 1e eeuw v. Chr.
- 2 Tacitus, Annalen XIV 16,2 ; Historiën I 32,1.
- 3 J. Deiniger, Brot und Spiele, Gymnasium 86 (1979) 280-282.
- 4 M. Ozouf, La fête, faire de l'histoire III (J. le Goff, P. Nora) (Parijs 1974) 256.
- 5 P. Veyne, Le pain et le cirque (Parijs 1976) 725.
- 6 Het artikel van Ozouf wordt op p.3 behandeld; Ozouf, La fête 257-275.
- 7 Veyne, 723,730.
- 8 Ibidem, 675-679, 481-482, 393, 573-574.
- 9 M. Grant, Gladiators, (New-York 1967) 11.
- 10 Zie noot 6.
- 11 L. Friedländer, Sittengeschichte Roms, (Wenen 1934) 427-428; J.P.V.D. Balsdon, Life and leisure in ancient Rome, (Londen 1969) 265-266; A. Cameron, Circus factions. Blues and greens at Rome and Byzantium, (Oxford 1976) hoofdstuk VII 170.
- 12 Z. Yavetz, Plebs and princeps, (Oxford 1969); Cameron; Veyne: veel aandacht voor de ideologie.
Friedländer; J. Marquardt, Römische Staatsverwaltung III (Darmstadt 1957); S. Wissowa, Religion und Kultus der Römer (München 1912): veel aandacht voor de verschijningsvorm.
- 13 Juvenalis, X 78, 81.
- 14 Tacitus,
- 15 Fronto, Princ. Hist. 17.
- 16 Th. Mommsen, Römische Geschichte III, (Berlijn 1922) 506 ff.
- 17 L. Friedländer, Darstellungen an der Sittengeschichte Roms, (Leipzig 1920) 21, 25, 37.
- 18 D. van Berchem, Les distributions de blé et d'argent à la plèbe Romaine sous l'Empire, (Genève 1939).
- 19 Mattheus 5, 43-48; 8, 13, 19, 16-26 etc.
- 20 Yavetz, 135-136.
- 21 Suetonius, Augustus, 42,3.
- 22 A. Cameron, Inaugurale rede, (
- 23 Balsdon, 268.
- 24 Veyne, 696.
- 25 Deiniger, 283-284.
- 26 P.A. Brunt, 'The Roman mob', Past and Present 35 (1966) 18.
- 27 Suetonius, Augustus, 40,2.
- 28 Brunt, Past and Present 35 (1966) IV ; L. Casson, Bulletin of the American Society of Papyrologists XV (1978) 43 ff.
- 29 Er volgt een behandeling van het artikel van Brunt, Free labour and public works, Journal of Roman studies (1980) 81-100.
- 30 Frontinus, De aquis urbis Romae.
- 31 Yavetz, Veyne, Cameron, passim.
- 32 Suetonius, Vespasianus, 18.
- 33 Brunt, Journal of Roman studies, (1980) 97; Veyne, 467-468.
- 34 K. Hopkins Conquerors and slaves, (Cambridge 1978) 107 noot 19.
- 35 Brunt, Journal of Roman studies, (1980) 91.
- 36 B.W. Frier, The rental market in early imperial Rome, Journal of Roman studies (1977) 27-37.
- 37 J. Carcopino, Daily life in ancient Rome, (Yale 1945) 184.
- 38 Balsdon, 19-21, 24, 16.
- 39 Martialis, IV 8, 3-4.
- 40 K. Nicolai, Feiertage und Werkstage in Römischen Leben, Saeculum XIV (1963) 214.
- 41 Martialis, XII 57,3.

- 42 Balsdon, 54.
- 43 Ibidem.
- 44 Ibidem, 60.
- 45 Voor een algemeen overzicht van 'fasti', 'nefasti': Wissowa, 432-435; Marquardt, 291-293; Balsdon, 75-77.
- 46 Wissowa, 449.
- 47 Ibidem.
- 48 Ibidem.
- 49 Nicolai, 195-196; Marquardt, 293.
- 50 Marquardt, 483.
- 51 Mommsen, Römische Forschungen II, (Berlijn 1864) 55 ff.
- 52 Veyne, hoofdstuk II, *passim*.
- 53 Marquardt, 487.
- 54 Wissowa, 567.
- 55 Marquardt, 294-295.
- 56 De scriptie geeft drie uitgebreide tabellen over aantallen 'feriae' en 'ludi'.
- 57 Wissowa, 567.
- 58 Tacitus, Annalen XIII 41,4.
Cassius Dio LXII 18,3.
Friedländer noemt de incidentele pogingen, 435.
- 59 Balsdon, 250; Friedländer, 436.
- 60 Marquardt, 208.
- 61 Ibidem, 212.
- 62 Balsdon, 275; J. Lindsay, Leisure and pleasure in Egypt (Londen 1965) hoofdstuk 11, 3.
- 63 Cameron, Circus factions.
- 64 Grant, *passim*.
- 65 Carcopino, hoofdstuk 8.
- 66 Nicolai, 202.
- 67 Uitgebreid in de scriptie.
- 68 De tabellen geven 36 'feriae' en 83 'ludi'. Dit maakt 119 'nefasti'. Mét de buitengewone Spelen wordt de schatting: 130.
- 69 Nicolai, 202-205.
- 70 Ibidem, 204.
- 71 Macrobius, Sat I 16,11.
- 72 Cato en Columella bij Nicolai, 203-204.
- 73 Nicolai, 204.
- 74 Ibidem, 207.
- 75 Seneca, bij Augustinus, Civit. Dei VI,11.
- 76 Nicolai, 207.
- 77 Wissowa, 443; Nicolai, 207.
- 78 Balsdon, 268.
- 79 Friedländer, 436.
- 80 Balsdon, 248; Cameron, inaugurele rede.